

L'arrelament popular de la figura de Jaume I*

Caterina VALRIU LLINÀS
Universitat de les Illes Balears

Cada comunitat, cada religió, cada país, necessita els seus propis mites. Són els referents culturals que tipifiquen la ideologia, els valors o les creences que el conformen, l'herència cultural dels avantpassats que es vol transmetre a les noves generacions. És en aquest context on hem de situar la figura de l'heroi èpic. Es tracta d'un protagonista, generalment masculí, que a través de les seves gestes ha contribuït a conformar les característiques, les essències —i sovint també les fronteres— del seu poble. En el cas de les terres de parla catalana, és indubtable que l'heroi èpic de més alçada —compartit i reconegut per tots— és el rei En Jaume I, encertadament anomenat *el Conqueridor*, el nostre heroi fundacional. M'ha semblat interessant estudiar la figura del rei a partir del seu corpus llegendari, que és ample, ric i divers. A través de les llegendes, és a dir, de la pervivència d'aquest personatge en la memòria col·lectiva, podem copsar quin és el model d'heroi que dibuixa el nostre poble. Joan Amades, en la seva obra monumental titulada *Folklore de Catalunya*, aplega sota l'epígraf de «Jaume I el Conqueridor» prop de vuitanta històries referides al monarca que provenen de fonts orals i escrites, cultes i populars (Amades, 1950).¹ Per la seva banda, mossèn Alcover, a les *Rondaies mallorquines d'en Jordi des Racó*, inclou setze relats —llegendes o tradicions— vinculats a Jaume I (Alcover, tom 5). Ramona Violant, a partir del recull d'Amades, ha classificat una part de les llegendes i n'ha fet una distribució temàtica i cronològica, que abraça des del naixement fins a la mort del rei. L'autora agrupa els relats en sis grans apartats: els primers anys, la campanya de Mallorca, la campanya de València, el rei i els seus súbdits, el rei i els afers públics i els darrers anys (Violant, 1990).

En aquest article, ens centrarem en dos aspectes. D'una banda, en un recorregut geogràfic, revisarem els quatre punts territorials essencials en la biografia del monarca: la Catalunya Nord, les terres del Principat —especialment Barcelona i Poblet—, Mallorca i València; de cada un d'aquests indrets, destacarem algunes de les llegendes més notables. A la segona part de l'article, farem una anàlisi de caràcter temàtic que ens permetrà copsar la varietat i la riquesa tipològica del llegendari atribuït a Jaume I.

* Aquest article s'insereix en el projecte de R + D «La literatura popular catalana: protagonistes, actituds, realitzacions» que ha rebut finançament del Ministeri de Ciència i Innovació (FFI 2009-08202/FILO). S'usen les abreviatures següents: ATU, Aarne-Thomson-Uther, *The types of International Folktales: A Classification and Bibliography*, Hèlsinki, 2004; ATU 922, The Shepherd Substituting for the Priest Answers the King's Questions; ATU 923, Love Like Salt; ATU 925, Tidings Brought to the King: You Said it, not I; ATU 950: Rhampsinitus.

1. Totes les referències a llegendes del recull d'Amades es fan a partir d'aquesta obra. Cal fer notar que, en edicions posteriors a la del 1950, l'apartat de llegendari fou suprimit, per la qual cosa avui dia es fa difícil trobar aquestes llegendes agrupades.

1. LLEGENDA I TERRITORI

1.1. *Llegendes de la Catalunya Nord*

Probablement, una de les llegendes vinculades a la figura del rei més difoses, comentades i analitzades des de diverses perspectives disciplinàries és la que tracta de com fou concebut. L'engendrament gairebé miraculós de Jaume I succeí al castell de Miravalls, on el rei Pere el Catòlic —mentre pensava que es trobava amb una amant— tingué relacions amb la seva esposa legítima, Maria de Montpeller (Amades, 1950, p. 1206). La naixença de Jaume I a la ciutat de Montpeller estigué envoltada de bons auguris i fins i tot l'elecció del nom que duria l'infant va ser feta mitjançant un ritu religiós de ressonàncies màgiques, tot encenent dotze candeles iguals marcades amb el nom dels dotze apòstols. La candela que cremà durant més temps va ser la que duia el nom de Jaume: potser el fet es podria interpretar com una premonició de la llarga vida del rei (Amades, 1950, p. 1207). L'episodi de l'engendrament, citat de passada al *Llibre dels feits* i molt més desenvolupat en cròniques posteriors, fou reiteradament usat pels escriptors romàntics de la Renaixença i s'ha convertit en un referent essencial en parlar de la dimensió llegendària del nostre monarca. Desclot, a la seva *Crònica*, és el primer que escriu aquesta història, que retrobarem posteriorment més detallada en Muntaner. El *Llibre dels feits* no en diu gairebé res, només que el rei anà a veure la reina gràcies als bons oficis del ric home Guillem d'Alcalà. Sembla que és un episodi inventat, inspirat en llegendes semblants del cicle de Carlemany o del rei Artús, freqüents en la novel·lística medieval, tal com féu notar Manuel de Montoliu. Una substitució semblant es conta a la cançó «Berte aus grans piés» que poetitza el naixement de Carlemany, en la llegenda de Tristany (quan substitueixen Isolda per la serventa Brangiana al llit del rei Marc), en el *Lancelot* que explica així el naixement de Galeàs, quan la filla del rei Pellés substitueix la reina Ginebra, i també en la llegenda de Merlí que explica la naixença d'Artús, quan el duc de Cornualla és substituït per Uterpendragon (en aquest relat, la substitució és de l'home i no de la dona, com succeeix en els altres casos citats). En la història atribuïda als pares de Jaume I, destaca la puresa d'intenció que inspira l'estratagema i —especialment en el text de Desclot— la senzillesa i la bellesa en l'explicació, malgrat les dificultats que el tema comporta. Alguns estudiosos han remarcat el fet que en el text del cronista hi ha un gran nombre d'assonàncies en -e, i això els ha portat a pensar en una font original versificada sobre la qual l'autor hagués construït la seva narració. Aquest fet indicaria la força de les fonts orals en la base de la historiografia medieval. És probable que el mateix relat versificat en una refosa més moderna servís de base a la versió de Muntaner, que dóna molts més detalls i que insisteix en els testimonis i notaris que atestaren la feta. Entorn del nucli central de la llegenda de l'engendrament, hi ha dos detalls o subnuclis llegendaris: l'elecció del nom mitjançant les dotze candeles —ja comentat— i el relat de l'intent d'atemptat, la pedra tirada sobre el bressol amb la intenció de matar el futur rei. Ambdós fets són explicats pel rei a la seva *Crònica* i, per tant, revestits de veridicitat.

Sens dubte, però, la llegenda iniciàtica que enceta el regnat de Jaume I és la del somni premonitori sota el Pi de les Tres Branques, quan el jove Jaume —de camí cap a Barcelona— somnià que seria rei de tres regnes, fet que s'acomplí en conquerir les Balears i València (Amades, 1950, p. 1207).

1.2. *Llegendes de la conquesta de Mallorca*

Són moltes i diverses. Una gran part foren recollides de fonts orals a finals del segle XIX per mossèn Antoni M. Alcover i publicades a les seves *Rondaies mallorquines*. El llibre *El rei En Jaume I, un*

heroi històric, un heroi de llegenda (Valriu i Vibot, 2005), recull prop de setanta narracions llegendàries vinculades al rei i la conquesta de l'illa que provenen de fonts diverses. Les llegendes, les podríem classificar segons un criteri geogràfic. Així, parlariem d'un primer nucli format per les que tracten del desembarcament a la zona de Santa Ponça i les primeres batalles a la serra de na Burguesa; un segon grup el formarien les del setge a la Madina Mayurqa, on trobem diversos estratagemes bèl·lics per a vèncer la resistència dels sarraïns; el tercer el conformarien els relats sobre les lluites per a apoderar-se dels castells de l'interior —especialment el d'Alaró i el de Santueri—, en les quals es remarca la manca de seny dels sarraïns i les tradicions que assenyalen diverses «potades» del poderós cavall del rei sobre les roques d'alguns indrets —especialment a la zona del Raiguer—, juntament amb les narracions que parlen de tresors enterrats pels musulmans que hagueren d'abandonar l'illa amb l'esperança de poder tornar algun dia a Mallorca, com la del tresor de la Rafal, a Pollença, o la del puig de na Fàtima, que es conta a Puigpunyent i a Valldemossa (Valriu i Vibot, 2005, p. 99 i 134). A la zona de llevant, cal destacar la bella llegenda de l'alliberament del pare —situada a sa Gruta, una possessió del terme de Manacor—, que té el seu origen en antics romanços de Bernardo del Carpio,² o les que consideren el cos del rei com un talismà que salvaguardarà els mallorquins d'invasions posteriors (Alcover, 1936-1972, tom 5, p. 112-114).

1.3. *Llegendes de Catalunya*

Una gran quantitat de llegendes se situen a terres catalanes, especialment als seus castells: Montcada, Cardona, Orpí, Cervelló, Llordà, Toscar, Verdú, Bagà, etcètera (Amades, 1950, p. 1222-1441). Tanmateix hi ha dos indrets que destaquen especialment per la seva presència en el llegendari: la ciutat de Barcelona i el monestir de Poblet, on el rei volgué ser enterrat. A Barcelona, cal destacar les portes de l'antiga ciutat murallada, la plaça Reial, el Saló del Tinell, la Catedral, el Palau de Valldaura, el Call, la plaça de la Llana i la del Vi, el barri de la Ribera i el convent dels Dominics (Amades, 1950, p. 1229-1239). Generalment, es tracta de llegendes que parlen de la vida quotidiana del rei i dels seus afers: dictar lleis (les Ordinacions de la Mar), impartir justícia (per exemple, a la llegenda de les tres donzelles deshonrades per un dels seus cavallers), crear institucions (el Consell de Cent), etcètera. Moltes altres tracten de la relació amb els súbdits —els cavallers i els prohoms, els menestrals, els pagesos, els captaires, etcètera. Generalment, el rei és just i assenyat, però a voltes pot ser cruel —com quan féu tallar la llengua al bisbe per haver revelat un secret de confessió— o ingenu, com a la llegenda de la sopa d'all, quan el rei creu que un pobre carboner cuina millor la sopa d'all que no el seu cuiner, sense tenir en compte la gana que ell tenia el dia que la tastà.

A Poblet, també hi ha un nucli important de llegendes, en les quals el paper de protagonista no sol recaure en el rei, sinó en els monjos o el pare abat. Així, destacaríem la de l'abat de Poblet enviat com a ambaixador a la Xina, la dels dos frares encuriosits per veure la bellesa de la reina, la de l'abat orgullós que volia saber si a les cerimònies religioses el rei li restaria protagonisme o la de la falsa notícia de la mort del rei, que els monjos es negaren a transmetre (Amades, 1950, p. 1240-1243).

2. Sobre aquesta llegenda, vegeu l'article «El cicle llegendari del rei En Jaume I: “La primera proesa del rei En Jaume”, llegenda iniciàtica del recull d'Alcover», a *Paraula viva, articles sobre literatura oral*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2008.

1.4. *Llegendes de València*

Les llegendes referides a la conquesta de València també són nombroses i en molts casos semblants a les mallorquines. Essencialment, les podriem agrupar entorn de dos nuclis: les que parlen de les batalles i els enfrontaments amb els sarraïns i les que tracten del repoblament del territori per gent catalana. Entre les primeres, hi ha una gran presència d'elements vinculats al cristianisme, i en destacarem la que parla de l'ajuda de sant Jordi a la batalla definitiva per prendre la ciutat —tal com també es conta de la Ciutat de Mallorca— o la de les Sagrades Formes que suaren sang davant l'atac dels sarraïns a l'església. Referides a la repoblació, cal remarcar la de les cent donzelles —la majoria d'elles nadiues d'Ulldemolins, a Tarragona— a les quals el rei donà el dot per tal que es casessin amb catalans i s'establissin a València (Amades, 1950, p. 1216-1220).

2. CLASSIFICACIÓ TEMÀTICA DEL LLEGENDARI DE JAUME I

A la primera part d'aquest article, hem fet un recorregut de caràcter geogràfic, segons el lloc on se situen els relats llegendaris. Ara canviarem el punt d'enfocament i classificarem les llegendes per la seva temàtica i pel sentit que tenen en relació amb el mite del rei conqueridor en la seva globalitat.

2.1. *Llegendes d'origen i etiològiques relatives al món natural*

Són aquelles llegendes o tradicions que expliquen l'origen de quelcom i les que expliquen el perquè d'una característica determinada del món natural. Sovint, estan protagonitzades per un heroi i tenen una vinculació evident amb els mites de caràcter cosmogònic, presents a totes les cultures. En el nostre cas, el rei Jaume I és vist com un heroi fundacional o primigeni, i de les seves accions en deriven conseqüències perdurables a la naturalesa.

2.1.1. *L'origen dels astres*

Una llegenda mallorquina explica que el rei i les seves hosts retornaren triomfalment d'alliberar el pare del monarca; la polseguera que aixecaren se'n pujà al cel i allà formà «la carrera del rei En Jaume», denominació popular mallorquina de la Via Làctia. Una altra llegenda també recollida a Mallorca identifica la constel·lació d'Ariadna amb el nom de «La corona del rei Jaume» i explica que la corona del monarca és al cel per tal que no se la posi ningú que no en sigui mereixedor: només la pot portar un rei capaç de treure els moros de Mallorca (Amades, 1950, p. 865).

2.1.2. *Les característiques dels animals*

Segons la llegenda, l'àguila reial es diu així perquè un dia ajudà el rei, tot llençant-li un peix a la falda per tal que pogués menjar (Alcover, 1936-1972, tom 5, p. 110).

2.1.3. *L'origen de les aigües*

A València, hi ha una tradició segons la qual el cavall del rei gratà el terra amb la pota i en aquell punt brollà una font (Amades, 1950, p. 1218). La mateixa tradició, la retrobem a Mallorca, al municipi de Felanitx.

2.1.4. Els accidents topogràfics

Aquestes llegendes són molt nombroses i estan esteses per tot el territori, especialment a Mallorca. A molts d'indrets, s'hi troben marques sobre la roca que semblen potades de cavall: la tradició diu que són les potades del cavall del rei, que trescava l'illa d'un cap a l'altre tot combatent els sarraïns. L'objectiu últim d'aquestes tradicions no és altre que l'enaltiment del monarca mitjançant la figura del cavall potent, gairebé alat, i del seu genet percebut quasi com un centaure. Altres relats són llegendes de caràcter toponímic, que expliquen el perquè de l'aspecte d'una determinada formació rocosa i en justifiquen el nom, com és el cas del puig de ses Bruixes (Alcover, 1936-1972, tom 5, p. 104-105), que conserva la marca de les rodes de la carrossa reial, o la fita d'en Baba Jusifà (Valriu i Vibot, 2005, p. 171-172), que mostra la fesomia d'un sarraí transformat en pedra per voler fugir de l'atac cristià.

2.1.5. Les qualitats de les plantes

La tradició explica que al puig del Castell d'Alaró s'hi fan unes plantes de fulles vermelloses; són així perquè sobre elles caigué la sang dels musulmans que el rei vencia amb el seu coratge i braó quan intentava conquerir el castell i d'aleshores ençà tenen aquesta coloració (Alcover, 1936-1972, tom 5, p. 109).

2.2. *Relatives al món sobrenatural*

En aquest apartat, hauríem d'incloure-hi la llegenda de caràcter toponímic que parla d'una família de gegants que fugia de les tropes del rei i que en arribar al puig de Galdent (Llucmajor) ensopegaren i deixaren les marques al capdamunt del puig. D'aleshores ençà, l'indret s'anomena «Sa sopegada des gegant» (Valriu i Vibot, 2005, p. 156-157). Altres fonts atribueixen aquesta marca al peu de sant Cristòfol, que, segons la tradició cristiana, era gegant.

2.3. *Relatives al món de la història humana*

És, sens dubte, el grup més nombrós i variat. En algunes, el rei és protagonista directe i, en unes altres, té un paper secundari. Moltes posen de manifest un tret de la seva forma d'ésser o un altre: la religiositat, la capacitat d'organització i l'habilitat en l'estratègia militar, l'afecció vers el sexe femení, la ponderació en els seus judicis, etcètera.

2.3.1. Sobre bruixes

Una sola llegenda ens parla de com el rei —amb l'ajut de dos capellans i un escolà— foragita les bruixes d'un puig pròxim a Llucmajor (Alcover, 1936-1972, tom 5, p. 104-105). És el mateix motiu legendari que tracta Jacint Verdaguer a *Canigó*, quan la força de la creu expulsa les fades de la muntanya del Canigó. És alhora una llegenda toponímica, ja que ens indica per què l'indret s'anomena puig de ses Bruixes, i de relació amb els súbdits, ja que el rei hi va per resoldre les queixes de la gent, cansada de les malifetes de les bruixes.

2.3.2. Sants i imatges religioses

A l'època medieval, sant Jordi era considerat patró de la cavalleria i, per tant, protector dels cavallers que lluitaven per difondre la fe cristiana. L'aparició de sant Jordi muntat sobre un cavall blanc com a capdavanter d'un exèrcit cristià en el moment d'entrar en batalla és un motiu repetit en cròniques i llegendes. En el cas del nostre rei, ell mateix en deixa constància al *Llibre dels feits*: «E segons que els sarraïns nos contaren, deïen que viren entrar primer a cavall un cavaller blanc ab armes blanques; e açò deu ésser nostra creença que fos sent Jordi, car en estòries trobam que en altres batalles l'han vist de crestians e de sarraïns moltes vegades» (Jaume I, cap. 84). El mateix motiu, el retrobem a la conquesta de València. L'ajut de sant Jordi palesa el caràcter de croada que el rei volia donar a la conquesta de Mallorca.

L'altre sant vinculat al monarca és Ramon de Penyafort. Amic i conseller del rei, estava en desacord amb la conducta sexual de Jaume I i sovint li retreia la promiscuïtat. Cansat de la situació, el frare decidí retornar cap a Barcelona i com que, tot obeint ordres reials, ningú no el volia embarcar, Ramon arribà a Barcelona des de Mallorca navegant sobre la seva capa (Valriu i Vibot, 2005, p. 125-129). En aquest cas, en el relat destaca la tossuderia del rei i l'estima al seu conseller, malgrat les discrepàncies. La religiositat del rei es remarca en moltes llegendes, com la de la promesa a la Mare de Déu de la Salut de construir-li una església a Mallorca si arribaven sans i estalvis a l'illa (Valriu i Vibot, 2005, p. 72-75), la de la fundació de l'orde de la Mercè després d'una aparició de Nostra Senyora en la qual expressava aquest desig (Amades, 1950, p. 1223) o la dels argenters celestials. Com ja hem comentat, l'estreta relació de Jaume I amb el monestir de Poblet és també motiu de diverses llegendes (Amades, 1950, p. 1240-1243).

2.3.3. Les lluites amb els sarraïns

Les llegendes que parlen dels enfrontaments armats amb els sarraïns són nombrosíssimes, especialment a Mallorca i a València. Sempre destaquen el braó, el coratge i la capacitat d'estratègia del rei i dels seus homes en comparació amb la covardia i la manca de sentit comú dels enemics vençuts. Així, apareixen sarraïns traïdors (n'Alí de la Palomera), ineptes (els que defensaven el castell d'Alaró i es llençaren daltabaix del penya-segat amb el cap dins una alfàbia per no fer-se mal, els que s'embadaliren mirant unes allotes que ballaven i deixaren les portes del castell de Santueri sense vigilància) o desgraciats (els que per fugir de l'exèrcit cristià s'embarcaren sense rumb i encara no han trobat un port).

2.3.4. El rei i els seus súbdits

Aquesta temàtica comprèn també un conjunt molt extens de narracions que mostren la dimensió més humana del monarca. Molts d'aquests relats estan catalogats com a rondalles i els podem trobar en altres cultures protagonitzats per altres reis o personatges, o bé simplement per un rei, sense concretar-ne el nom. És el cas de «La filla que estima el pare com la sal» (ATU 923), base de la narració de la princesa que sabia fer bunyols (Amades, 1950, p. 1235), «El rei i l'abat» (ATU 922), concretat en el nostre cas en tres preguntes singulars que Jaume I hauria posat a l'abat d'Escaladei (Amades, 1950, p. 1226), «El cavall del rei» (ATU 925; Amades, 1950, p. 1230-1231) o de «Rhampsinitus» (ATU 950), una rondalla ja documentada a l'antic Egipte i que al recull d'Amades (1950, p. 1229) retrobem situada al Palau Reial de Barcelona i protagonitzada pel nostre rei.

Altres narracions són passos d'enginy o contarelles humorístiques que posen de manifest ara el tarannà del sobirà, adés la murrieria d'alguns súbdits, com la llegenda del cavaller que volia tastar el menjar del rei i va dinar de truita amb mongetes (Amades, 1950, p. 1233-1234), la del carreter in-crèdul que no creia que el seu acompanyant fos el rei (Amades, 1950, p. 1237-1238) o la del ruc que sabia endevinar el temps millor que l'astròleg de palau (Amades, 1950, p. 1236).

Menció a part mereixen les llegendes de caràcter etimològic, toponímic, onomàstic o heràldic, en les quals el rei és presentat com el creador d'una paraula (carall, orxata), d'un topònim (Bendinat), d'un llinatge (Orfila, Boteller, Paner, Vaquer) o d'un escut (el dels Montcada, el de Guasch de la Gel-trú). Solen ser relats amb poc desenvolupament narratiu i basats en el paral·lelisme de conceptes, la coincidència de sons, la semblança de símbols, etcètera. Remarquen sempre el paper del rei com a fundador, creador o instaurador d'una nova realitat.

CONCLUSIONS

El fet que més destaca en revisar les narracions orals sobre Jaume I conservades a les terres de parla catalana és la gran varietat de registres d'aquests materials, des de l'anècdota divertida o la tradició breu i les rondalles meravelloses o humanes fins a les llegendes de tipus i caràcters diversos: toponímiques, etiològiques, onomàstiques, etcètera. En conjunt, doncs, la memòria popular dibuixa un monarca polièdric: agosarat i decidit, valent, a voltes bonhomiós i altres vegades cruel, just i ponderat, devot, incansable, considerat amb els més dèbils i amb els animals, però també orgullós i tos-sut. Hi trobem una visió ingènua i alhora complexa, intencionada i tanmateix espontània, que perfi-la amb saviesa i gràcia, enginy i devoció la figura del nostre heroi nacional.

També és remarcable l'extensió geogràfica del seu llegendari: a tots els indrets on governà, hi podem trobar relats de tradició oral que parlen del rei, des de la Catalunya del Nord fins al sud del País Valencià, des d'Aragó fins a Mallorca. A vegades, les llegendes es repeteixen, però se situen en contrades diferents, com és el cas de les potades marcades a la roca pel seu cavall; en altres ocasions, els motius llegendaris, els retrobem atribuïts a altres personatges singulars o mítics —sant Jordi, el Cid, Carlemany, Bernardo del Carpio...—, de manera que podem parlar de Jaume I com d'un heroi aglutinador, en el sentit que la seva biografia s'enriqueix amb pinzellades mítiques compartides per un gran nombre d'herois èpics de la cultura indoeuropea. Curiosament, també s'atribueixen a Jaume I fets o tradicions que pertanyen a les biografies dels seus descendents, com les llegendes que el vinculen —ja vell— a alguns indrets de la serra de Tramuntana de Mallorca i que tenen el seu origen en la figura del rei En Sanç de Mallorca, el qual es construí un palau a Valldemossa.

Si a les nombroses dades històriques sobre el llarg regnat de Jaume I que conservem hi sumem les informacions contingudes en el *Llibre dels feits* i la percepció popular que podem copsar a través del llegendari conservat, Jaume I es configura com un dels monarques medievals que ens ha arribat amb més complexitat i riquesa de matisos. Les tres vessants —la històrica, l'autobiogràfica i la que presenta la literatura oral— ens ajuden a entendre i valorar la seva figura i el seu regnat com una peça cabdal en la configuració de la cultura europea medieval.

BIBLIOGRAFIA CITADA

AARNE, Antti; THOMSON, Stith; UTHER, Hans-Jörg (2004). *The types of International Folktales: A Classification and Bibliography*. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica.

- ALCOVER, Antoni M. (1936-1972). *Aplec de rondaies mallorquines d'en Jordi d'es Racó*. Palma: Moll. Tom 5.
- AMADES, Joan (1950). *Folklore de Catalunya: rondallística*. Barcelona: Selecta.
- JAUME I. *Crònica o Llibre dels Fets*. Barcelona: Edicions 62. (MOLC; 86).
- VALRIU, Caterina (2008). *Paraula viva, articles sobre literatura oral*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat. (Biblioteca Miquel dels Sants Oliver; 31).
- VALRIU, Caterina; VIBOT, Tomàs (2005). *El rei En Jaume I, un heroi històric, un heroi de llegenda*. Palma: Olañeta.
- VIOLANT, Ramona (1990). *La rondalla i la llegenda*. Barcelona: Alta Fulla.